

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O`RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
FILOLOGIYA FAKULTETI
O`ZBEK FILOLOGIYASI KAFEDRASI**

**II KURS TALABASI
BOZOROVA NIGINANING**
«BOBURNING ILMIY-FALSAFIY QARASHLARI» mavzuda yozgan

KURS ISHI

(2013-2014- o`quv yili)

Ilmiy rahbar:

filologiya fanlari nomzodi, dotsent

H.Safarova

Zahiriddin Muhammad Boburning ilmiy-falsafiy asarlari

Reja:

Kirish

I Bob

Boburshunoslik tarixiga bir nazar.

1.1. Shoir ijodining o`rganilish tarixi.

1.2. Zahiriddin Muhammad Boburning hayoti va ilmiy - adabiy merosi.

II Bob

2.1. Bobur Mirzoning ilmiy-falsafiy asarlari mavzulari va badiiyati.

2.2. "Boburnoma" - qomusiy asar.

Xulosa

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. Yurtboshimiz Islom Abdug'aniyevich Karimov aytganlaridek: “Mustaqillikka erishganimizdan keyin xalqimizning o'z yurti, tili, madaniyati, qadriyatlari tarixini bilishga, o'zligini anglashga qiziqishi ortib bormoqda. Bu - tabiiy hol. Odamzod borki, avlod ajdodi kimligini, nasl-nasabini, o'zi tug'ilib voyaga yetgan qishloq, shahar, xullaski, vatanining tarixini bilishni istaydi”.¹

Shunday ekan biz o'z tariximizni, ota-bobolarimizning shonli tarixlarini bilishimiz, o'rganishimiz va undan o'zimizga kerakli xulosalarni chiqarib olishimiz lozim. “Medomiki, o'z tarixini bilgan, undan ruhiy quvvat oladigan, xalqni yengib bo'lmas ekan, biz haqqoniy tariximizni tiklashimiz, xalqimizni, millatimizni ana shu tarix bilan qurollantirishimiz zarur. Tarix bilan qurollantirish, yana bir bor qurollantirishimiz zarur”.². Zeroki, “O'zlikni anglash tarixni bilishdan boshlanadi”³. Buning uchun biz, avvalo, tarix haqida beminnat ma'lumotlar beruvchi tarixiy asarlarimizga yuzlanamiz. Mana shu asarlarni o'qish orqali biz o'tmishimizdan xabardor bo'lamiz. O'zbek xalqini, umuman olganda, turkiylarning tarixini o'zida aks ettirgan juda ko'plab asarlarni bilamiz va ular orqali ko'plab ma'lumotlarga ega bo'lamiz. Shunday tarixiy ma'lumotlarni o'zida aks ettirgan Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari o'zining nodirligi, haqqoniyligi, fikriy teranligi, ravon tili va ifodasining soddaligi bilan alohida e'tiborga sazovor asardir.

Ushbu asarni o'rganish oqali biz, adib yashagan davr, muhit, turmush tarzi, xalqning o'sha davrdagi urf-odat va an'analari, madaniy hayot va boshqa shu kabi tarixiy ma'lumotlarga ega bo'lishimiz mumkin. Yozuvchining so'z qo'llash

¹Islom Karimov. Tariixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: “Sharq”, 1998, 3-bet.

² Islom Karimov. Tariixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: “Sharq”, 1998, 24-bet.

³ Islom Karimov. Tariixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: “Sharq”, 1998, 15-bet.

qobiliyati, tilining ravonligi, turli ibora va afarizmlardan foydalanganligini o'qish orqali, biz, asar yaratilgan davrning tili haqidagi ma'lumotlarga ega bo'lamiz

Ushbu asar ko'plab mashhur tarixiy asarlar bilan bir qatorda tura oladi. Bundan tashqari kitobda juda ko'plab tarixiy shaxslar, adabiyotimizning yirik namayondalari, davlat arboblari, shoh va shoirlarning hayoti, ijodiy faoliyati, turmush tarzi, kelib chiqishi, shajarasi, o'zining ilmiy-ijodiy faoliyati kabi ma'lumotlar aks ettirilgan. Shuning uchun ham Boburning ilmiy-falsafiy asarlarini o'rganinish maqsadga muvofiqdir. O'rganinish va tahlil qilishni zamon talabi deb bildik. Ana shu narsaning o'zi kurs ishimizning dolzarbligini ta'minlaydi.

Mavzuning o'rganilish tarixi. Biz o'rganayotgan Boburning ilmiy-falsafiy asarlari juda ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan va tadqiq qilingan, chunonchi, so'zimizning isboti sifatida, mashhur Yapon olimi Eyji Mano XV-XVI asrlardagi Markaziy Osiyo tarixini Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" va Muhammad Haydar Mirzoning "Tarixi Rashidiy" asarlari.

Mavzuning manbai. Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" va asarlari.

Mavzuning maqsad va vazifalari. Ushbu tarixiy asarni o'rganishdan maqsadimiz: avvalo, yurtboshimiz aytib o'tganlaridek: aviyatini tiklashi, tug'ilib o'sgan yurtida o'zini boshqalardan kam sezmay, boshini baland ko'tarib, yurishi uchun insonga, albatta, tarixiy xotira kerak"⁴, degan so'zlarini inobatga olgan holda o'z tariximizni, ota-bobolarimizning tarix zarvaraqlaridan joy olgan, bir umrga tatigulik va maqtovg'a arzigulik turmush tarzini o'rganish. Shu bilan bir qatorda ushbu biz o'rganayotgan manbaning boshqa manbalardan qanday farqi bor va uning qimmatligi qayerda ekanligini izlab topishdan iborat.

Vazifamiz:

- 1) "Boburnoma" asarining tarixiy ahamiyatini ilmiy asoslab berish;
- 2) Ushbu asarni tarixiy nuqtayi nazardan o'rganish;
- 3) Bobur va Boburiylar davri haqidagi ma'lumotlarni bilib olish;

⁴ Islom Karimov. Tariixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: "Sharq", 1998, 8-bet.

- 4) Asar muallifi va Bobur haqidagi tarixiy haqiqatlar aniqlash;
- 5) Asarda Bobur siymosining qay darajada aks ettirilganini o'rganib chiaish.

Mavzuning tarkibi. Ushbu malakaviy ishimizning tarkibi: kirish, ikki bob, 4 fasl, xulosa va adabiyotlar ro'yxatidan iborat.

I BOB

Boburshunoslik tarixiga bir nazar.

1.1.Shoir ijodining o`rganilish tarixi.

Zahiriddin Muhammad Bobur - shoir, adib, she`rshunos - adabiyotshunos, donishmand faqih (islom qonunshunosi), tilshunos, elshunos, mantiq va riyoziyot ilmlaridan puxta xabardor jamoat arbobi sifatida o`zidan bebaho ma`naviy meros qoldirdi. Boshqa odamlarnikidan deyarli farq qilmaydigan mo``jazgina ko`ksida sherning yuragi va jur`atini ko`tarib o`tgan bu mukarram zot aql bovar qilmaydigan kashfiyotlar bilan yuzma-yuz yashab o`tdi, o`zidan sara ma`naviy xazina va nom qoldirish uchun kurashdi.

Zahiriddin Muhammad Boburning hayoti va faoliyati haqida ma`lumot beruvchi eng noyob ishonchli manba, shubhasizki, uning "Boburnoma"sidir. Shuningdek, bu ulug' shoir va sarkardaning qizi Gulbadanbegimning "Humoyunnoma", Muhammad Haydarning "Tarixi Rashidiy" asarlari ham "Boburnoma" maqomiga yaqin turuvchi asarlar sirasiga mansub. Buning boisi shuki, Gulbadanbegim va Muhammad Haydar Bobur Mirzo bilan yaqindan muloqotda bo`lishgani bois o`z asarlarida buyuk hukmdorning faoliyati, shaxsiyatiga aloqador qimmatli ma`lumotlarni keltirishgan. Hasano`ja Nisoriyning "Muzakkir ul-ahbob" (1566) tazkirasida ham Bobur Mirzo bilan aloqador ishonchli qaydlar o`z ifodasini topgan. Xuddi shunday fikrni Hindistonni idora qilgan boburiy hukmdorlar Akbarshoh, Jahongirshoh, Shoh Jahon zamonida vujudga kelgan tarixiy asarlar borasida ham aytish mumkin.

Hindiston inglizlar tomonidan fath etilgandan so`ng, aniqrog'i, XVIII asrdan boshlab Boburning hayoti, faoliyati, ijodi kabi masalalar Ovrupa sharqshunoslarining diqqatini o`ziga jalb etdi. Vitsen, Jon Leyden, U. Erskin, R.M. Kalenot, Pave de Kurteyl, Denison Ross, A.Beverijd xonim, Len Pul', Ə. Xolden, V.X. Moreland va boshqa tadqiqotchilar Boburning hayoti va faoliyatini o`rganish, asarlarini nashr va tarjima qilish bilan shug'ullandilar. Bu olimlar orasida ingliz tarixchisi Uil'yam Erskinning olib borgan izlanishlari mutaxassislar

tomonidan juda ko'p e'tirof etilmoqda. Shotlandiyalik katta er egasining o'g'li bo'lgan Uil'yam Ėdinburg universitetida tahsil olgandan so'ng, 20 yil (1803-1823) Bombayda istiqomat qilgan. "Boburnoma"ning 1809 yilda Jon Leyden (1875-1811) boshlagan tarjimasini U. Ėrskin nihoyasiga etkazgan. Shuningdek, U. Ėrskinning "Temuriylar avlodidan bo'lmish Bobur va Humoyun davridagi Hindiston tarixi" nomli 600 sahifaga yaqin hajmdagi yirik tadqiqoti 1854 yilda muallif vafotidan keyin nashr etilgan. Olimlarning e'tirof etishicha, U. Ėrskin fors tilini mukammal bilgan va temuriylar sulolasi tarixini sinchiklab o'rgangan. O'zining ular haqidagi ilmiy xulosalarini asoslashda, "Tabokati Akbariy", "Tarixi Rashidiy", "Xulosat ul-Akbar", "Xulosat ul-tavorix", "Shajarat ul-atrok" kabi ko'plab ilmiy-tarixiy qo'lyozmalardan keng foydalangan. Ingliz olimining ushbu yirik tadqiqoti qisqartirilgan holda G'ofurjon Sotimov tomonidan tarjima qilinib nashr etildi (Uil'yam Ėrskin. Bobur Hindistonda. Toshken: "Cho'lpon", 1995).

Rus sharqshunoslaridan N.I.Il'minskiy, N.I.Pantusov, S.I.Polyakov, N.I.Vaslovskiy, V.V.Vyatkin, A.Samoylovich, V.Bartol'd, afg'on olimlaridan Ahmad Ali Kohzod, Abdulhay Habibiy, Gulchin Maoniy, hind olimlaridan Zokir Husayn, Nurul Hasan, S.A.Sharmi, R.P.Tripatxi, P.Saron, Kanunga, turk olimlaridan Fuod Kupruluzoda, Rashid Rahmati Arad kabilar ham Bobur faoliyati va merosi bilan shug'ullandilar.

Boburning hayoti, faoliyati, ilmiy, badiiy merosini o'rganish, asarlarini nashr etish borasida o'zbek olimlari ham muayyan ishlarni amallga oshirdilar. Adibning shoh asari "Boburnoma"dan parchalar 1928 yilda Abdurauf Fitratning "O'zbek adabiyoti namunalari" majmuasida e'lon qilindi. Shundan so'ng bu asar 1948-1949 yilda 2 jildda, 1960, 1989 yilda tuzatilgan qolda nashr etildi. Umuman, boburshunoslik ravnaqida Yahyo G'ulomov, Vohid Zohidov, Homil Yoqubov, Porso Shamsiev, Sabohat Azimjonova, Aziz Qayumov, Hamid Sulaymon, Said Aliev, B.Valixo'jaev, S.Hasanov kabilarning ilmiy tadqiqotlari muhim hissa bo'lib qo'shildi.

Boburning shuhratining jahonga yoyilishida turli mamlakat yozuvchilarining ham munosib hissasi bor. Jumladan, hind adibi Muni La'l Bobur va boburiylar

haqida oltita roman yozganligi e'tirof etiladi. Shuningdek, turli manbalarda frantsuz yozuvchilari Flora Anna Stilning "Boburxon", Fernand Grenandning "Bobur", Amerika adiblari Harold Lembning "Bobur - sher", Vamber Gaskonining "Bobur va uning avlodlari yoki buyuk Mo'g'ullar" romanlari mavjudligi haqida ma'lumotlar keltiriladi. O'zbek yozuvchi va shoirlaridan Pirimqul Qodirov, Barot Boyqobilov, Xayriddin Sultonovlar Bobur haqida roman, esse-roman, qissa va dostonlar ijod etishdi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng, Bobur va uning ilmiy, adabiy merosiga milliy istiqlol g'oyasi tamoyillari nuqtai nazaridan munosabat ko'rsatila boshlandi. Uning diniy asarlari, jumladan, "Mubayyin" nashr etildi. Mamlakatimizda Bobur xalqaro jamg'armasi tuzilib, o'zining serqirra faoliyatining amalga oshira boshlagani boburshunoslikda muhim voqea bo'ldi.

1.2. Zahiriddin Muhammad Boburning hayoti va ilmiy - adabiy merosi.

Zahiriddin Muhammad Bobur 1483 yil 14 fevralda (hijriy 888 yil muharram oyining 2-kuni) Farg'ona viloyatini idora qilayotgan temuriy hukmdor Umarshayx Mirzo xonadonida dunyoga keldi. Ma'lumotlarga ko'ra, Zahiriddin Muhammad ismini yosh shahzoda uchun o'sha davrdagi Movarounnahrning atoqli ulamolaridan bo'lgan Xoja Nasriddin Ubaydulloxon tanlagan. Keyinchalik chig'atoylar arabcha "ZahiriddinMuhammad" so'zini talaffuz etishga qiynalganliklari bois ota-onasi uni Bobur deb ataydigan bo'lib qolishgan. Shunday qilib, rasmiy hujjatlarda ulug' shoir, adib va hukmdor nomi ZahiriddinMuhammad Bobur tarzida qo'llana boshlangan (Ərskin U. Bobur Hindistonda. Toshkent, 1995, 8-9-betlar). Umarshayx Mirzo Sulton Sohibqiron Amir Temurga to'rtinchi avlod - evara sanaladi. Uning shajarasi: Umarshayx Mirzo - Abusaid Mirzo - Mironshoh - Amir Temur. Boburning onasi Qutlug' Nigorxonim o'zbeklashgan mo'g'ul turklariga mansub bo'lgan Toshkent hokimi Yunusxonning qizidir.

Bobur Mirzo mamlakatda osoyishtalikni barqaror qilish uchun juda ko'p ter to'kishiga to'g'ri keldi. U mahalliy hukmdorlarning o'zboshimchalikka yuz burishlari avjiga chiqqan davrda Farg'ona viloyatini idora qiladi. 1497 yilda Bobur Mirzo mingga yaqin qo'shin bilan Samarqandni qo'lga kiritish uchun jangga o'tlanadi. Shahar etti oy qamal qilinadi.

Andijonni deb Samarqandni qo'ldan ketgazish va taqdirning alamli "hazil"lariga duchor bo'lib bir yo'la har ikkalasini boy berishdek muvaffaqiyatsizligu yutqazishlar metin iroda sohibi bo'lgan Bobur Mirzo belini bukolmaydi. Yosh temuriy hukmdorning qadimiy poytaxtni nihoyatda xavfli va tajribali dushmandan tortib olishi xabari Xuroson poytaxti Hirotga ham etib boradi. Bobur Mirzo ulug' shoir va davlat arbobi Alisher Navoiydan maktub oladi. Ayni chog'da xatga javob yozib, unga turkiy bayt ham bitganligini e'tirof etgan "Boburnoma" muallifi o'zining "kitobati"ga ulug' shoirning javobi etib

kelguniga qadar "g'avg'o" bo'lganligini bayon qiladi. Bobur Mirzo endigina badiiy ijod bilan shug'ullanib she'r mashq qila boshlaganini inobatga olsak, ulug' shoir Alisher Navoiyning maktubi siyosiy mavzuga, anig'rog'i, Shayboniixonni mag'lub etgan Bobur Mirzoning ulkan g'alabasiga bag'ishlangan bo'lishi ehtimoldan xoli emas.

1504 yilning oktyabrida hududi ancha kichik bo'lgan Farg'ona viloyatini tashlab, sarson-sargardonlikni boshidan kechirgan Bobur Mirzo Kobul va G'aznani jangsiz qo'lga kiritib, ulkan davlat taxtini egallaydi.

1505 yilning iyun' oyida Bobur Mirzoning onasi Qutlug' Nigorxonim vafot etadi. Bu davrda Hisor va Qunduzni bo'ysundirgan Shayboniixon Samarqandga borib yangi yurishlarga hozirlik ko'rmoqda edi. U Xorazmni bosib oladi, Balxni qamal qiladi. Xuroson hukmdori Sulton Husayn Boyqaro Shayboniixoniga qarshi kurashda Bobur Mirzoni ham taklif qiladi. Umrida bunday mashaqqatga kamroq duch kelgan Bobur Mirzoning ko'nglida kechgan fikrlarini badiiy jilolantirgan quyidagi matlasi tiliga kela boshlaydi:

Charxning men ko'rmagan javru jafosi qoldimu,

Xasta ko'nglum chekmagan dardu balosi qoldimu?

Temuriylarning ikkinchi poytaxti Hirot Shayboniixon tomonidan istilo qilinishi Boburshohning Hindistonga bo'lgan ishtiyojini yanada orttirgan edi. Shunday bo'lishiga qaramay, u Hindistondagi ulkan mamlakatni 1526 yilda o'z idorasi ostida birlashtirishga muvaffaq bo'ldi.

Boburshoh 1519-1525 yillarda Hindistonni egallash uchun hal qiluvchi keng miqyosli beshta jangni amalga oshirdi. Bu ulkan mamlakatni bo'ysundirish nihoyatda og'ir kechdi. "Boburnoma"da muallif ilgari Hindistonni fath etgan Sulton Mahmud G'aznaviy va afg'onistonlik Shahobiddin Muhammad Huriylarning g'arbiy qudrati o'zining imkoniyatlaridan nihoyatda yuqori bo'lganini ta'kidlaydi. Unda qayd etilishicha, Sulton Mahmud G'aznaviy Hindistonga yurish qilganida, Xurosondagi ulkan mamlakat, Xorazm vohasi va Samarqand unga tobe' edi. Son jihatidan nihoyatda katta bo'lgan qo'shini yuz ming - ikki yuz ming kishiga etar edi. Sulton Shahobiddin Ho'riy bu mamlakatga

hujum qilganda, uning akasi Xuroson mamlakatining podshosi edi. Bir yuz yigirma minglik qo'shin bilan bu o'lkaga kirib keldi.

Sarson-sargardonlikda kechgan umr, bir necha bor hayotiga suiqasd uyushtirilishi (jumladan, Hindistonda uning ovqatiga zahar solib beriladi), vatandan yiroqlik Boburshoh sog'ligiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. U "Boburnoma"da keltirilgan ruboiylarning birida kasallikning tobora xuruj qila boshlaganini bayon etadi:

Jismimda isitma kunda mahkam bo'ladur,
Ko'zdan o'chadur uyqu, chu oqshom bo'ladur.
har ikkisi g'amim birla sabrimdek,
Borg'on sayi bu ortadur, ul kam bo'ladur.

Yigirma besh - yigirma olti kun davom etgan bu kasallik dori-darmon bilan o'nglanmaydi. Uyqusizlik va tashnalik Boburshohni holdan toydiradi. U hayotning achchiq-chuchugini ko'rgan tajribali podshoh sifatida yaqinlariga vasiyatini ma'lum qiladi. Humoyunga adolatli siyosat yuritishni, ukalari bilan oralarida bo'lgan gina-kudratlarni unutishni ta'kidlaydi. Umrini jangu jadallarda o'tkazgan Boburshoh 1530 yilning 26 dekabrda Agrada vafot etadi. Keyinchalik uning xoki vasiyatiga ko'ra Kobulga ko'chiriladi.

Bobur Mirzoning umri to's-to'polon, urush-yurishlarda o'tgan bo'lsa ham, o'z davrining ilg'or fani yutuqlarini juda o'tkir va betakror aql-zakovati bilan puxta egalladi. Atigi qirq etti yil umr ko'rgan olijanob inson va ulug' shoh avlodlarga o'zining bebaho adabiy, ilmiy merosini qoldirdi. U yigirma yoshida (1503 yilda) "Xatti Boburiy"ni kashf qildi. Sharq mumtoz adabiyotining turli janrlarida ajoyib she'rlar yozib, devon tartib berdi. "Boburnoma"day ulkan hajmli tarixiy-badiiy asarini yaratib, turkiy nasr imkoniyatlarining beqiyos ekanligini amalda isbotladi. Adabiyotshunoslik borasida turkiy aruzning xususiyatlariga oid "Muxtasar" asarini yozdi. Din asoslariga bag'ishlangan she'riy risolasi "Mubayyin"ni yaratdi. Shuningdek, naqshbandiy tariqatining peshvosi Xoja Ahrori Valining "Volidiya" asarini she'riy usulda turkiy tilga tarjima qildi. Bulardan tashqari, Bobur

Mirzoning musiqa va harbiy bilimlarga oid risolalar yozgani ham manbalarda bayon etiladi, biroq bu asarlarning taqdiri hamon noma`lumligicha qolmoqda.

II Bob

2.1. Bobur Mirzoning ilmiy-falsafiy asarlari mavzulari va badiiyati.

Zahiriddin Muhammad Muhammad Bobur o'z davrining katta bilimdoni sifatida asrida mavjud bo'lgan barcha bilimlarni puxta o'rgandi va o'zlashtirdi. Undagi ana shu donishmandlik zarrama-zarra asarlariga ko'chib bordi.

Uning bu sharofatli ishi, birinchidan, XV asrning ikkinchi yarmidagi Xurosonu Movarounnahrning gavjum adabiy muhiti haqida boy taassurot bersa, ikkinchidan, Bobur Mirzoning aruz nazariyasiga oid chuqur ilmiy, rang-barang ma'lumotlarga boy "Muxtasar" asarining tuqilishiga doya bo'lgani shak-shub'ha qoldirmaydi. Buni "Muxtasar" - "Risolai aruz"da keltirilgan badiiy parchalar juda ko'pchilik qismining shu davr adabiy muhitigaga taallug'li ekanligi, unda Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Badriddin qiloliy, Muhammad Soliq, Amir SHayxim Suhayliy, Mavlono Osafiy, Kamoliddin Binoiy, Bihishtiy, Hisomiy, Sayfiy Buxoriy kabi shoirlar she'rlarining misol sifatida tez-tez keltirilishi ham quvvatlaydi. Ikkinchidan, "Boburnoma"da hirot adabiy maktabida tarbiya topgan, unda balog'atga etib, shuhrat taratgan tab' aqlining nomi bot-bot ko'zga tashlanadiki, bu ham Bob'bur Mirzoning o'sha shahar madaniy hayotiga katta qiziqish bilan boqqanligini ko'rsatadi.

Bobur Mirzoning Sulton Husayn Boyharo saltanati davridagi shuaro xususidagi ma'lumotlari Alisher Navoiyning tabarruk nomi bilan ibtido topadi. "Boburnoma" muallifi Alisher Navoiy haqida nisbatan mufassalroq to'xtalgan va aytish mumkinki, ulug' o'zbek shoirining hayot yo'li, ijodiyoti bobidagi asosiy nuqtalarni hamrab olishga erishgan. Jumladan, Alisher Navoiyning Sulton Husayn Boyharoga tegishliligi, Xuroson davlati tizimida tutgan mavqei, tabiati, san'at aqliga hamxo'rliqi, oilaviy hayoti va vafoti singari masalalar uning yozuvlarida aksini topadi. Jumladan, Bobur Mirzo yozadi: "Yana Alisherbek edi, begi emas edi, balki musohibi edi, kichikligida hammaktab ekandurlar... Samarqandga bordi... Alisherbekning mijozi nozuk bila mashhurdir. Ul nazokatini davlatining g'ururidin tasavvur qilur edilar. Andoq emas ekandur, bu sifat anga jibilliy ekandur. Samarqandta ekanda ham ushmundoq nozuk mijoz ekandur...

Aqli fazl va aqli hunarga Alisherbekcha murabbiy va muqavviy ma'lum emaskim, hargiz paydo bo'lmish bo'lg'ay... O'g'ul va qiz va aqli ayol yo'q, olamni tavri fard va jariyda o'tkardi... Mirzo (Sulton Husayn Boyharo -) bilan ko'rishib qo'pg'uncha bir holat bo'ldi, qo'polmadi, ko'tarib eltdilar. Bir bayti qasbi qol vo'hi bo'lubtur.

Bu dard ilaki o'larmen, maraz chu zohir emas,

Tabiblar bu balogqa ne chora qilg'aylar" (233-b.).

Biz bu erda Bobur Mirzo bergan ma'lumotlarning Alisher Navoiy shaxsiyati va ijtimoiy faoliyatiga taalluqli o'rinlarini ko'chirdik. Aytish kerakki, Bobur Mirzoning bu mushohadalari ixcham xulosalar bo'lib, ularga buyuk shoirning yuzlab olijanob ishlari asos bo'lgan. Bobur Mirzo Alisher Navoiyning kichik zamondoshi sifatida o'sha xayrli ishlarning aksariyatini eshitgan, Hirotida uning uyida yashagan paytida ko'rgan va yuqoridagi xulosalarga kellgan. Bu parchada Bobur Mirzo zukkoligining tasdiq etuvchi kichkina bir lavha diqqatni o'ziga tortadi. U ham bo'lsa, Alisher Navoiy tabiatidagi nozik mijozlik bilan bog'liqdir. Garchi Alisher Navoiy haqida ma'lumot beruvchi manbalarning aksariyati masalaning bu tomoniga ishora qilsa-da, Bobur Mirzochalik ravshan va chuqur tavsif bermaydi.

Bobur Mirzoning donishmandligi shundaki, Alisher Navoiy tabiati, fe'l atvoridagi o'sha jihatni qayd etadi, el orasida yurgan gaplarga ham ishora qiladi, ularning barchasini to'plab aql va adolat mezonidan o'tkazgach, at'iy hukmini o'rta tashlaydi. O'zining o'rta tashlagan lo'nda mushohadasi tasdiqi uchun Bobur Mirzo Alisher Navoiy faoliyatining Hirot davriga emas, balki Samarqanddagi yillariga ishora qiladi. O'tan, mantiq va odillik ham shuni ta'ozo etardi.

Alisher Navoiy Samarqandda oddiygina tolibi ilm bo'lgan chog'larida, hatto o'z tirikchiligini zo'rg'a tebratgan bo'lsa-da, tabiatida o'sha noziklik mavjud edi. Modomiki shunday ekan, bu holat na munosabatva na boylik, molu dunyo bilan bog'liq, balki uning qoni va joniga ona suti bilan sinngan xususiyatdir.

Bobur Mirzo Alisher Navoiy ijodi haqida batafsil ma'lumotlar keltirar ekan, faqat ro'yxatni berish bilan kifoyalanmay, ularga o'z munosabati, nuqtai nazarini ham bildirishga harakat qiladi: "Alisherbek naziri yo'q kishi edi, turkiy til bila to she'r aytubturlar, hech kim oncha ko'p va xo'b aytg'on emas... yana ba'zi musannafoti borkim, bu mazkur bo'lg'onlarga boqa pastroq va sustrog' vohi' bo'lubtur. Ul jumladin insholarini Mavlono Abdurahmon Jomiyga taqlid qilibtur" (233-b.).

Biz bu o'rinda ataylab Bobur Mirzoning tanqidiy fikrlarini ko'chirdik. Bobur Mirzo Alisher Navoiyning "Xamsa", "Xazoyin ul-maoniy" va "Lison ut-tayr" asarlarini e'tirof etadi hamda ularning katta ma'orat mevasi ekanligini tan oladi. Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub", "Xamsat ul-mutahayyirin", "Muhokamat ul-luhatayn", "Majolis un-nafois" kabi bir qator asarlari Zahiriddin Muhammad Muhammad Boburga "pastroq" va "sustroq" bo'lib ko'rinadi.

Nazarimizda, masalaning bu tomoniga qo'shilish qiyin. Alisher Navoiy qalami ostidan chiqqan asarlarning badiiy mahoratiga g'oyaviy yo'nalishi jihatidan bir xil mezonda o'lchash va teng qo'yish da'vosini mustasno qilgan holda keyingi asarlarining ham kamsitilishiga norozimiz. SHu o'rinda yana bir nozik jihatni ham hisobga olishga to'g'ri keladi. Alisher Navoiy yaratib qoldirgan ma'naviy meros chinakamiga katta xazina. Undagi duru javohirlar miqdori va qimmatini aniqlash bir kishining qo'lidan keladigan ish emasligi o'z-o'zidan ayondir. SHu ma'noda Bobur Mirzo ma'lumotlariga tanqidiy harash lozim. Bobur Mirzo bitta shaxs bo'lgani uchun ham u Alisher Navoiyning barcha asarlarini taqlil etish va xolisona baholashga qodir emasligi hech kimga sir emas.

Bu ishning murakkabligini bugungi navoiyshunoslik misolida ham ko'rish mumkin. hozirga qadar Alisher Navoiy adabiy merosini tadqiq qilishga bag'ishlangan o'nlab doktorlik va yuzlab nomzodlik tadqiqotlari yozilgani, o'nlab ilmiy to'plamlar, elliklab turli hajmdagi kitoblarning bosilib chiqqanligiga haramay, hali ham buyuk mutafakkir ijodida o'rganilmagan, tadqiqotchisini kutayotgan sohalar juda ko'p.

Masalaning bu jihati Bobur Mirzo oldida turgan mushkilotni hisobga olib, uni to'g'ri tushunish zarurligini ko'rsatadi. Yana Alisher Navoiy o'z maktublarini yig'ishtirib, to'plam ("Munshaot") tuzganligi Bobur Mirzoga Abdurahmon Jomiyga tanqidan tuyuladi. Adabiy jarayonda, daho san'atkorlar faoliyatida ko'zga tashlanadigan yaxshi, ijobiy an'analarni o'rganish, davom ettirish sharaflidir. Bobur Mirzo ham taqlidni salbiy ma'noda qo'llamagan bo'lishi mumkin.

Bobur Mirzo Alisher navoiyning adabiy faoliyati xususidagi gaplarini davom ettirar ekan, uning "Mezon ul-avzon"i haqida yozadi: "Yana "Mezon ul-avzon" otlig' aruz bitibtur, bisyor madxuldu. Yigirma to'rt ruboiy vaznida to'rt vaznida qalat qilibtur. Ba'zi ba'urning avzonida yangilibtur, aruzga mutavajjiq bo'lg'on kishiga ma'lum bo'lg'usidur" (233-b.). Bobur Mirzo "Boburnoma"da "Mezon ul-avzon"dagi nuhsnlarni qayd qilgani holda, "Muxtasar" - "Risolai aruz" asarida bu haqda hech narsa demaydi. Mazkur asar ustida maxsus ilmiy kuzatishlar olib borgan va uni nashrga tayyorlagan Saidbek Hasan "Boburnoma"dagi ma'lumotlarga qaytib, u haqda o'z fikrini bayon etadi: "Fikrimizcha, - deydi Saidbek Hasan "Muxtasar"ga yozgan so'zboshisida, - Bobur "Mezon ul-avzon"ning xattot tomonidan yangilish ko'chirilgan nusxasidan foydalanib, keyinchalik esa mazkur ruboiy vaznlarida nuhsnlar yo'qligini aniqlagach, bu haqda gapirishni lozim topmagan bo'lishi kerak" (10-b.).

Saidbek Hasanning bu fikriga qo'shilsa bo'ladi. Chunki shunday holat yuz bermaganida, Bobur Mirzo bu masalaga qaytgan va yo'ishora qilgan bo'lardi. Alisher Navoiy va Bobur mirzo munosabatlari haqidagi bahsimizning na bir e'tirozli parchasini keltirish bilan yakunlaymiz. "Boburnoma" sohibi Alisher Navoiyning zullisonayn ijodkor ekanligini inobatga olib, uning fors-tojik tilidagi merosi haqida yozadi: "Forsiy devon ham tartib qilibtur. Forsiy nazmda "Foniy" taxallus qilibtur, vale aksar sust va furudtur" (233-b.).

Zahiriddin Muhammad Muhammadning bu fikrlariga munosabat bildirishdan avval shu masalaga taalluqli ayrim parchalarni ko'zdan kechiraylik. Alisher Navoiyning o'o'zi yozadi: "Yana forsiy g'azaliyot devoni Xoja Hofiz tavridakim, jami' suxan adolar va nazm piyrolar nazarida mustahsan va

matbu`dur tartib beribmenkim, olti mingdin ab`yoti adadi ko`prakdur..." (Alisher Navoiy. Asarlar. 15 jildlik, 14-jild. Toshkent,1967, 125-b.). Fors-tojik adabiyotining tenggi yo`q san`atkori Abdurahmon Jomiy Alisher navoiyning "Tufhat ul-afkor" qasidasini mutolaa qilar ekan, undan olgan zavq va taassurotlarini nazmga ko`chiradi (harang: Jomiy va Navoiy. Toshkent: "Fan", 1966, 39-b.). alisher Navoiyning o`zi olti ming baytdan ziyodroq fors-tojik tilidagi asarlarining zamon donishmandlariga manzur bo`lib, ular taqsiniga sazovorligini qayd etadi. Uning "Tuhfat ul-afkor" falsafiy qasidasi buyuk Jomiyning yuksak bahosini olganligi, hatto, ramziy sovg`alar (bo`rk va ro`mol) bilan taqdirlangani ma`lum. Abdurahmon Jomiy qalb daftarida Alisher Navoiy merosiga doir bunday samimiy gaplarni ko`plab uchratish mumkin.

Fors-tojik adabiyotining zukko donishmandi akademik A.M.Mirzaev Alisher Navoiyning fors-tojik tilidagi merosi bilan uzoq yillar shug`ullandi va qimmatli xulosalarga keldi. Olim Alisher Navoiyning o`sha tildagi merosiga tayanib, uni XV asr adabiyotining Abdurahmon Jomiydan keyingi buyuk siymosi tarzida qadrlaydi (Bu haqda murojaat etilsin: Mirzoev A.M. Navoiy va ?ofiz. "Navoiy va adabiy ta`sir masalalari" to`plamida. Toshkent: "Fan", 1968,62-b.). Fikrimizcha, aksariyat asarlari "sust va furud" bo`lsa, Alisher Navoiy bu qadar taqdirga sazovor bo`lmagan bo`lar edi.

Zahiriddin Muhammad Bobur Abdurahmon Jomiyga baland e`tiqod, ixlos va hurmat bilan munosabatda bo`ladi. Uni Hirot shoirlarining "saromad va sardaftari" tarzida qayd qilar ekan, samimiyat ruhi ufurib turgan qalb so`zlarini izhor etadi: "Ul jumladin biri Mavlono Abdurahmon Jomiy edikim, zohir va botin ulumida ul zamonda ul miqdor kishi yo`q edi. She`ri xud ma`lumdir. Mulloning janobi andin oliyroq turkim, ta`rifg`a ehtiyoji bo`lg`ay..." (240-b.)

2.2. "Boburnoma" - qomusiy asar.

"Boburnoma"ga kelib muallifdagi keng qamrovli bilim zahirasi o`zining butun tajassumini topdi. Natijada qomusiy asar - "Boburnoma" vujudga keldi. Ushbu javohir xazinasi paydo bo`lgan zamonidayoq, o`zi va muallifiga beqiyos shuhrat keltirgan ediki, bu an`ana hozirga qadar davom etmoqda. "Boburnoma"

va uning muallifi bu sha`nu shavkatga to`la sazovor. Chunki "Boburnoma" badiiy, tarixiy, yodnoma asar sifatida adabiyotshunos va tarixchi, tilshunos va urfshunos, tabiyot va jug`rofiya sohasi, shuningdek, yana bir qator mutaxassislarga qimmatli ma`lumotlar bera oluvchi bebaho ganjinadir. Shuning uchun ham bu asar turli davrlarga yashab, turfa tillarda so`zlashgan sharqshunoslar diqqatini jalb etdi, dunyo kengliklarida aks sado berib keldi.

"Boburnoma" - ZahiriddinMuhammad Boburning goh ixtiyoriy, goh majburiy tarzda janggohlarda kechgan sarguzashtlarining aql va ko`ngul mezonlarida o`lchangan esdaliklaridir. Bu tarixiy-badiiy asar 1494-1430 yillardagi, Bobur Mirzoning Farg`ona viloyatining hokimi bo`lganidan boshlab Kobulda o`zini podshoh deb e`lon qilgani va nihoyat, Hindistonda boburiylar sulolasiga asos solishi bilan bog`liq voqealarni o`z ichiga qamrab oladi. Asar dastlab "Vaqoe" nomi bilan atalganligini muallifning o`zi ruboiylaridan birida eslatib o`tadi:

Bu olam aro ajab alamlar ko`rdum,
Olam elidin turfa sitamlar ko`rdum.
Har kim bu "Vaqoe"ni o`qur, bilg`aykim,
Ne ranju ne mehnatu ne g`amlar ko`rdum.

Bobur Mirzo esdaliklari keyinchalik "Voqeoti Boburiy", "Tuzuki Boburiy", "Tavorixi Boburiy", "Boburiya" tarzda atalib, nihoyat, "Boburnoma" nomi bilan shuhrat qozondi. Jahondagi eng nodir memuar namunasi sifatida e`tirof etilgan bu noyob durdonaning yozilishi tarixi haqida turli xil fikrlar bildirilgan. Ko`pchilik tadqiqotchilar Bobur Mirzo dastlabki yillardan boshlab o`z sarguzashtlari va turli xil tarixiy voqealarni xotira daftarlarida aks ettirib borgan va keyinchalik hayotining Hindiston davrida "Boburnoma"ni yozgan, degan fikrni ilgari suradilar. Taniqli adabiyotshunos, akademik B. Valixo`jaev "Boburnoma"ning yozilish sanasi 925 hijriy - 1518-1519 yildan boshlanib, keyingi yillarda sodir bo`lgan voqealar tarixiylik tamoyiliga ko`ra ketma-ket yozib borilganligini keltirilgan asosli dalillarga tanib e`tirof etadi. Shuningdek,

olim "Boburnoma"da hijriy 910, 915-924, 927-931 yillardagi, ya'ni 16 yillik voqealar bayonining uchramasligini mavjud qo'lyozmalardagi kamchiliklar sifatida emas, balki muallifning o'ziga xos uslubi sifatida baholaydi. Shu bois tadqiqotchi "Boburnoma"dagi 16 yilga tegishli bo'lgan voqealar bayonining uchramasligini asarning yaxlitligiga katta ta'sir ko'rsatmaydi, deya ta'kidlaydi (Qarang: O'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik, 2-tom, Toshkent: "Fan", 1978, 64-77-betlar. Valixo'jaev B. Mumtoz siymolar. Toshkent, 2002, 290-297-betlar).

"Boburnoma" o'ziga xos tuzilishga ega bo'lgan nasr namunasidir. Unda ma'lum bir sanaga oid muhim bir voqea hikoya qilinadi, so'ng voqea sodir bo'lgan joy (viloyat, shahar)ga tavsif beriladi. Uning geografik o'rni, o'simlik va hayvonot dunyosi, xalqining urf-odatlar, yirik inshoatlari o'quvchiga tanishtiriladi. Bo'lib o'tgan voqeaning asosiy ishtirokchilari xususida asarda mufassal ma'lumot keltiriladi. Chunonchi, muallif ularning tug'ilgan yili, nasl-nasabi, shaklu shamoyili, xulq-atvori, urushlari, viloyati, avlodi, xotinlari, umarosi haqida bilganlarini bayon qiladi. Shu tariqa o'quvchi asarning bosh qahramonlari boshidan kechirgan jangu jadallarni ko'z o'ngidan o'tkara boshlaydi. Asarning sodda va ravon uslubda yozilganligi kitobxonni voqealar girdobiga chorlaydi. U XV - XVI asrdagi Muvarounnahru Xuroson, Afg'onistonu Hindistondagi ko'plab tarixiy shaxslar, bu mamlakatlardagi turli viloyatlarning tabiati, shaharlari va ulardagi memoriy yodgorliklar, asar muallifining jangu jadallardagi ruhiy holati bilan bir qatorda, uning bunyodkorlik faoliyati, ilmu ijodi bilan yaqindan tanishadi. Shunday qilib, "Boburnoma"da, eng avvalo, ancha mufassal tarzda muallifning hayotiga doir qaydlar hamda Husayn Boyqaro, Umarshayx Mirzo, Sulton Ahmad Mirzo, Sulton Mahmudxon, Shayboniyxon, Xusravshoh, Badiuzzamon Mirzo, Muzaffar Mirzo, Mo'min Mirzo singari katta-kichik toju taxt egalari, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Muhammad Solih, Kamoliddin Binoiy, Behzod, Mirak naqqosh, Husayn Udiy singari adabiyot va san'at arboblari haqida atroflicha hikoya qilinadi.

"Boburnoma" madaniy hayotga doir keltirilgan dalillarning mohiyati va ilmiy qimmatini nuqtai nazaridan g'oyat muhim bo'lib, bevosita shu vazifani

zimmasiga olgan tazkiralalar bilan bemaolol raqobat qila olishga qodir asarlardandir. Mazkur asar, eng avvalo, o`z muallifining qamrovli faoliyati va ijodiyoti haqida mukammal tasavvur hosil qila olishi bilan qadrlidir. Asarda tarixiy shaxs, sarkarda, davlat va jamoat arbobi Bobur Mirzo bilan bir safda etuk olim, donishmand adabiyotshunos, zukko tanqidchi va zabardast shoir qiyofasidagi Bobur Mirzo ham harakat qiladi, qadam tashlaydi. Bobur Mirzoda tajassumini topgan badiiyatga ixlos va ishtiyoq, baland iqtidor va she`riy salohiyat asarning umumiy ruhiga o`z ta`sirini o`tkazib, muhrini bosgan. Uning mutolaasi bilan mashg`ul bo`lgan kitobxon sahifalardagi har bir lavha tasvirida buni yorqin his etadi.

Fikrimizcha, asar ta`sir kuchini baland ko`targan, uning serzavq va o`qishliligini ta`min etgan omillardan biri ham ana shu fikriy teranlik, yuksak hissiyot va shoirona zavqdir. Bobur Mirzo qonida jo`shib turgan she`riyatga bo`lgan baland mehr uni, hatto mag`lubiyat va ruhiy tushkunlik chulg`agan damlarda ham tark etmaydi. Aksincha, unga madad va dalda beradi, so`lg`in kayfiyatini ko`taradi, umid va ishonch sari boshlaydi. Zabardast adibdagi mana shu ikki qarama-qarshi qutb talvasasi "Boburnoma"da o`chmas iz qoldirgan.

Asarning 1501 -1502 yillar voqealari bayoni qismdan o`sha tushkunlik, ruhiy ?iynalish azob-iztiroblari aks etgan mana bu mo`jaz parchani olib ko`raylik:

"Bizga qurbon iydi Shohruhiyada bo`ldi. Betavakkuf o`tub, xon qoshig`a Toshkantga bordim. Bu ruboiyni aytib edim. Ma`lum qofiyasida taraddudim bor edi, ul maxalda she`r mustalahotig`a muncha tatabbu` qilmaydur edim. Xon xushta`b kishi edi, she`r aytur edi, agarchi saru somonlik g`azali kamroq edi, bu ruboiyni xonga o`tkarib, taraddudimni arz qildim. Ko`ngul tingudek shofiy javob topmadim... Ruboiy budur:

Yod etmas emish kishini mehnatda kishi,
Shod etmas emish ko`ngulni g`urbatda kishi.
Ko`nglum bu g`ariblikda shod o`lmadi hech,
g`urbatda sevunmas emish, albatta, kishi" (156-bet).

Bobur Mirzoning mana bu matlaida ham shu ruhiy xolat hukmron:

Jonimdin o`zga yori vafodor topmadim,

Ko`nglumdin o`zga maxrami asror topmadim. (157-bet).

Ko`rinadiki, ham Farg`ona, ham Samarqandni qo`ldan chiqargan Zahiriddin Muhammad Bobur she`riy sehrga suyangan, dil rozini unga to`kib solgan va shu bilan oshufta qalbiga tasalli bergan. Yana muhimi shundaki, Bobur Mirzoga xos adabiy odat - dalillar, voqealar, shaxslarga xolisona qarash xususiyati shy parchadan ham zoxir bo`ladi. Garchi Toshkent hokimi unga arzigulik javob qilmagan bo`lsa-da, ulug` adib uning fazilati - tab`i nazmi borligi va xushfe`lligini, shuningdek, nuxsoni - tuzukkina iste`dodi bo`la turib, yaxshi asarlar yarata olmaganini ro`yi rost ko`rsatib o`tadi.

"Boburnoma"dagi mana shu parchalar ham g`oyat muhimdir. "Ul fursatlarda birar, ikkirar bayt aytur edim. Vale g`azal tugatmaydur edim. Birgina turki ruboiy aytib yibordim. Ruboiy:

Ishlar bori ko`nglungdag`idek bo`lg`usidur,

In`omu vazifa bori buyrulg`usidur.

Ul g`allau muhmalki deb erding, berdim,

Muhmalg`a bo`yu g`alladin uy to`lg`usidur.

Mullo Binoiy bu ruboiyning so`nggi misrasi qofiyasini radif qilib, o`zga qofiya bilan bir ruboiy aytib o`tkardi:

Mirzomki shohi bahru bar bo`lg`usidur,

Olamda hunar birla sar bo`lg`usidur.

Bir muhmal uchun muncha inoyat bo`ldi,

Musta`mal agar desam, nelar bo`lg`usidur.

Ul fursatda Xoja Abulbaraka Firog`iy Shahrisabzdin Samarqandga kelib edi. Dedimkim, o`shul radif va qofiyada aytmoq kerak edi. Bu ruboiyni Xoja Abulbaraka aytdi. Ruboiy:

Bu javrki qildi davr surulg`usidur,

Sulton karam ul uzrni qilg`usidur.

To`kulg`an agarchi to`lmas, ey soqiy,

To`kulg`onimiz bu davrda to`lg`usidur" (143-bet).

Ko`chirilgan parcha bir necha fikrni o`rtaga tashlash imkonini beradi. Bulardan birinchisi, yuqorida ta`kidlanganidek, she`riyatning Bobur Mirzo uchun oshufta ko`ngilga tasalli berish vositasi vazifasini o`tagani, ayni chog`da, ijodkor to`lqinli ruhiy olamining asarga singib borishidir. Ikkinchidan, ko`zdan kechirilgan lavhalar Bobur Mirzo ijodiy takomil yo`lini tiklashda, muallif asarlarining paydo bo`lish tarixi, shu bilan bog`liq ravishda u yoki bu asar maydonga kelgan paytdagi uning shaxsiy kayfiyatini (albatta, ulug` shoir hamma she`riy asarlarining ham emas) aniqlashda "Boburnoma"ning zaruriy manba ekanligini ko`rsatadi. Yana, shu kichik bir manzaraning o`zi Zahiriddin Muhammad Boburning irod aqliga xayrixohlik bilan qaraganidan, ularga moddiy va manaviy madad ko`rsatib turganidan dalolat beradi. Bobur Mirzo ruboiysi va unga Kamoliddin Binoiyning javobiya she`ri buning yorqin dalilidir. Kamoliddin Binoiyning bu ruboiysi ikkinchi bir jihatdan ham g`oyat muhim. Ya`ni, uning o`zbek tilini yaxshigina bilganligi va ba`zan bu tilda qalam tebratib, shiringina she`rlar bitib turganligidan nishonadir.

Bobur Mirzoning sertashvish va mashaqqatli hayotidan yana bir lavha. Muallif yozadi: "Ushbu chashmadin yuqori Mascho doxilidur. Quyi palhar? a taluqdur. Ushbu chashma boshida, chashma yoqasidagi toshida qazib, bu uch baytni sabt ettim:

Shunidanki, Jamshedi farrux sirisht,
Ba chashmamae bar sange navisht:
Barin chashma chun mo base dam zadand,
Biraftand to chashm barham zadand:
Giriftem olam ba mardiyu zo`r,
Valekin naburdem bo xud ba go`r.

Ul Ko`histonda bu rasmdurkim, toshg`a qazib, abyot va nimalar bitirlar." bu she`riy parcha nashrga tayyorlovchilar tomonidan quyidagicha izohlangshan: "Oshittimki, qutluq tabiatli Jamshid bir buloq boshida tosh ustiga shunday deb yozgan ekan: "Bu buloq tepasida bizlar singari ko`p kishilar kelib o`lturdilar,

ketdilar va yo`q bo`ldilar. Olamni mardlik va zo`rlik bilan oldik, lekin o`zimiz bilan go`rga eltmadik" (155-bet).

Keltirilgan iqtibos Bobur Mirzo hayotining 1501 - 1502 yillaridan bir lavhadir. Movarounnahrda hujum boshlagan SHayboniyxon zarbasiga qarshilik ko`rsata olmagan Bobur Mirzo Dahkatga va undan Obburdanga, u erdan esa Maschoga o`tadi. Eslatilgan chashma Obburdandan sal quyiyoqda joylashgan ekan. Ammo bu misolni keltirish murod bular emas. Balki Bobur Mirzoning ijodiy faoliyatidagi muhim bir nuqtani - adabiy san`at ma`nosidagi zullisonaynlik va fors-tojik adabiyotiga bo`lgan ehtiromining nihoyat balandligini ta`kidlashdir. Uning har bir jumlasini olam-olam mazmun tashiydi. Bu o`z-o`zidan qo`lga kelmaydi, albatta. Bunda muallif zakovati va til bilishdagi donishmandliginamoyondir. Bobur Mirzo o`zidagi ana o`sha ilohiy inoyatni chuqur tushungan va unga doimiy amal qilgan. SHu vajdan duch kelgan voqeani, qo`lga tushgan ma`lumotni "Boburnoma"ga kiritmaydi, balki ularni tanlaydi, saralaydi, zarur, yangi va o`quvchi uchun foydali bo`lishi mumkin bo`lganlarini bu nodir kitobiga kiritadi.

Mascholiklarning toshga bitish odati ana shunday nozik, muhim va shu joy aqli uchun xos hodisa ediki, Bobur Mirzo uni ilg`ab oldi, "Boburnomaga kiritdi va o`zi amal qildi. Bobur Mirzoning bu juz`iy harakatida shirin bir orzu, umidbaxsh ramz yashirinday tuyuladi. Yoki ulug` sarkarda va shoir toshdagi bitiglar umri yashovchanligining o`z asarriga ko`chishini nihoniy orzu qilib o`rgan bo`lsa, ajab emias. Mashaqqatlarga to`la qisqa umri davomida badiiy ijod bilan mashg`ul bo`lgan, o`zbek va fors-tojik tillarida ba`zan o`ynog`i she`riy asarlar bunyod etgan, necha ilmiy risolalar meros qoldirgan va nihoyat, "Boburnoma"day yuksak ma`naviy xaxinani yaratgan Bobur Mirzoning o`sha ezgu istagi rost bo`lib chiqdi. Uning tabarruk nomi va latif satrlari jonsiz va sovuq toshdan vorislarining qaynoq qalbiga ko`chdi va asrlar osha ular bilan birga yashab, nafis bir zavq hadya etib, sinchkov muxlislari tilida aks-sado berib kelayotir.

Yuqorida ko`rib o`tilgan lavhalar Bobur Mirzo hayotining fojealarga to`la davrlariga to`g`ri keladi. Ikki karra Samarqandni qo`ldan chihargan buyuk sarkardaga Andijon taxti ham buyurmadi. Ahmad tanbal xiyonat yo`lini tutdi va Bobur Mirzoni shaharga kiritmadi. Yigitlari to`rt tomonga tarqalib ktdilar. Ahmad Tanbal taqibini susaytirmadi. Bu etmaganidek, uning muborak boshi uchun katta boylik ham va`da qildi. Ana shu yo`sin taqdir shamoli Bobur Mirzoni Badaxshon kentlariga uloqtirdi. Yusuf dorug`a kabi yigitlari ham xiyonat yo`liga o`tib oldilar. Ikki kundir taxt sohibi tuz tatigan emas. Bunday harib holatlar unga kuchli ta`sir ko`rsatdi va o`z iboralari bilan aytganda "o`zumni o`lumga haror berdim" (175-bet). Bobur Mirzo tang vaziyat bilan yuzma-yuz keldi. Boz ustiga, Yusuf doru?a "yana bir mardak" bilan birga o`ljani olishga shoshilmoqda.

Dunyodan umidini uzgan Bobur Mirzo oxirat yo`lini tanladi. Musulmonligi qolib keldi. Ariqda oqayotgan suvdan tahorat olib, vidolashuv namoziga cho`kka tushdi. Ikki raka`tlik namoz munojoti uchun peshonasini erga qo`ygan Bobur Mirzoni lahzalik haflat uyquasi elitdi. Tush ko`radi. Xoja Ahrorning o`g`li Yahyoning farzandi Xoja Yaqub qashg`a ot mingan bir dasta yigitlari bilan ro`parasida turibdilar. Aytdilar, buni sizga Xoja Ahror yubordilar va dedilarkim "har erda mushkul ish tushsa, bizni nazarig`a kelturub yod etsun, biz anda hozir bo`lurmiz" (175-bet). Xushxabar kayfiyati bilan boshini ko`targan Bobur Mirzo yana o`lim taqlikasiga duch keldi. Yusuf o`z sherigi bilan uni bandi qilishga shoshilmoqda edi. Tarvuz qo`ltiqdan tushdi, xayol o`z holicha qoldi.

Yo`q, mo`jiza ro`y berdi. Otlar dupuri quloqqa chalinadi. Bobur Mirzoning 10-15 chog`lik sadoqatli yigitlari uni izlab kelgan edilar.ularni ham uning Karnon kentida nochor ahvolda ekanligidan tushlarida Xoja Ahrori Vali xabardor qilganlar. Bugina emas, ulug` Xoja uning istiqbolli kelajagi haqida ham bashorat qilgan ekanlar (175-176-betlar).

Aytilganlar afsona emas, rostgo`y Bobur Mirzoning o`z iqrori. Muhimi, o`sha lavhalar rost bo`lib chiqdi va hayot qiyosida o`zini oqladi. Ko`ziga tik boqqan o`limlardan xalos topib, yangidan dunyoga kelgan Bobur Mirzo "tokay bu Farg`ona viloyatiga sargardon bo`lib turmoq kerak, bir tarafga talab qiloyin"

(176-bet) tarzida qat'iy hukm chihardi va mulki afg'on tomon yo'l oldi. Ana shu tarig'a ilohiy inoyat ila yo`qrilgan bu ulug`zot umr yo`lida naqshbandiya arbobi Xoja Ahror zulmat bag`rini chok etuvchi mash`ala vazifasini o`tagan.

Yuqorida ko`zdan kechirilgan juda ko`p sonli dalilllar, manzaralardan ayonki, Zahiriddin Muhammad Bobur tabiatidagi san`at va adabiyotga bo`lgan g`oyat baland muhabbat, yurakdan shaydolik faqatgina uning she`riy asarlari doirasida qolib ketmagan, balki adib va adabiyotshunosning adabiy-tanqidiy harashlariga ham ko`chgan. Muallif tabiatidagi ko`lamli harashlar ijod aqli va adabiy muhit manzaralarini baholashda ravshan ko`rinadi.

Bobur Mirzo "Boburnoma"da o`nlab qalam sohiblari xususida qimmatli ma`lumotlarga joy berib, g`oyat sharaflari va muhim savob ishni bajarib ketdi. Bizning ushbu xulosamizni "Boburnoma"da keltirilgan mana bu jumlar ham quvvatlaydi: "Sulton Husayn Mirzoning zamoni ajab zamson edi, aqli fazl va benazir eldin Xuroson, bataxis Hiri shahri mamlu edi. har kishiningkim bir ishga mashg`ullug`i byuor edi, qimmatli va harazi ul edikim, ul ishni kamolga tegurg`ay" (239-240-betlar). Ko`zdan kechirilgan parchaning yana bir fazilati shundaki, o`sha jumlar asar muallifining Sulton Husayn Boyharo saltanati davrida Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylar homiysi, sarkori bo`lgan Hirot adabiy muhiti haqida o`rtaga tashlanadigan mulog`azalarining devochasi vazifasini o`taydi. Bobur Mirzo ana shu yakunlovchi hukm, xulosaning isboti uchun davr madaniy hayotidan xilma-xil dalilllar keltirib, kitobxonlarni qanoatlantiradi.

Bobur Mirzo tomonidan "Boburnoma"ga kiritilgan nodir ma`lumotlar faqat adabiy hayotga tegishli bo`lmay, balki keng qirralidir. Unda shoirlar bilan bir qatorda taniqli xattolar, musiqa olamining donishmandlari, zamona zukkolari tomonidan e`tirof etilgan mudarrislar, naqqoshu musavvirlar, tarix sohasining bilimdonlari va hokazolar haqida ham ixtyos, aniq va odilona fikrlar o`rtaga tashlanadi.

O`shalardan ayrimlarini ko`rib o`taylik. "Boburnoma"da Mavlono Shayx Husayn, Mullozodai Mullo Usmon, Mir Jaloliddin kabi olimlar nomi zikr etilgan.

Bobur Mirzoning xassosligi shundaki, ular haqida kichkina bir jumlada katta haqiqatni ifodalashga erishgan: "Yana Mavlono Shayx Husayn edi... hikamiyot va aqliyot va kalom ilmini xo`b bilur" (240-bet). "Yana biri Murtoz edi, hakamiyot va ma`hulotni yaxshi bilur edi, aning uchun bu laqab bila mulaqqab bo`lubturkim, bisyor ro`za tutar erkandur" (240-bet). "Yana bir Mir Jaloliddin muqaddis edi. hadis ilmini Xurosonda oncha bilur kishi yo`q edi, xeyli muammardur" (240-bet). Muhimi shundaki, Bobur Mirzo har bir tarixiy shaxsning o`ziga xos xislatiga, ajralib turuvchi fazilatiga aloqida e`tibor bilan haragan.

"Boburnoma"da madaniy hayot talqini haqida gap ketar ekan, unda etakchi qaydlarni adabiyot aqliga doir mulohazalar tashkil etishini zo`r honiqish bilan ta`kidlash joizdir. "Boburnoma"ning bu soqadagi ma`lumotlarini, eng avvalo, ikki qismga ajratish mumkin. Birinchisini turli ijtimoiy tabaqalardan chiqqan va shu sohaning fidoyilari sifatida tanilgan ijodkorlar borasidagi gaplar tashkil etadi. Ikkinchi guruhga arkoni davlat vakillaridan tab`i nazmi bo`lganlari kiradi. Bobur Mirzoning ijodkorlar haqidagi ma`lumotlari tarixiylik nuqtai nazaridan haqqaniy va ishonchli bo`lganligi bilan ayrica e`tiborga loyiq. To`g`ri, uning fikrlari ba`zan bir yo`lamalikdan, shaxsiy mayl aralashuvidan ham xoli emas. ulkan adib harashlaridagi bunday juz`iy nuhsionlar o`z vaqtida o`zbek adabiyotshunosligiga paydo bo`lgan ishlarda qayd qilingan va munosib baho berilgan edi. Taniqli olim B. Valixojayev o`zining "XV - XIX asrlar o`zbek adabiy-tanqidiy harashlari tarixidan" nomli tadqiqotida Zahiriddin Muhammad Muhammad Boburning adabiy-tanqidiy harashlari ustida ham batafsil to`xtaladi va shayboniixon - Bobur, Muhammad Soliq - Bobur munosabatlari misolida uning harashlarida shaxsiy raqobat ta`siri, tarafkashlik alomatlari borligini ko`rsatadi (SamDU. Asarlar, 138-nashr, 104-bet). Lekin Boburning dunyoharashida chegaralangan aqidalar emas, balki mavjud turmushga, hayotga va uning go`zalligiga, inson va uning fazilatlariga qiziqish, ularni qo`llvash asosiy o`rinni egallar edi. Uning lirikasi ham, "Boburnoma"si ham va shularda ifoda etilgan adabiy-tanqidiy harashlari ham shunday dunyoharashga asoslanadi. SHuning uchun Bobur Mirzoning adabiy-tanqidiy harashlari bugungi

adabiyotshunoslik talablariga to'la mos keladi va XV - XVI asrlar adabiyotini o'rganishda ishonchli manba bo'la oladi.

Bobur Mirzoning Abdurahmon Jomiyhaqidagi aqidalari shular bilan xotimalanmaydi. Balki asarining boshg'a o'rinlarida ham ustoz ijodkorning tabarruk nomini tilga oladi, undan cheksiz qurmatini dariq tutmaydi. Jumladan, fors-tojik adabiyotining ko'zga ko'ringan arboblardan biri Abdullo Xotifiyning yodga olganda, uning Abdurahmon Jomiyga yaqin harindoshligi borligini ta'kidlab o'tadi: "Yana Abdullohi masnaviygo'y edi, Jomdindur. Mulloning xoharzodasi bo'lur, taxallusi "Xotifiy" edi. "Xamsa" muhobalasida masnaviylar aytibdur. "haft paykar" muhobalasida aytg'on masnaviysiga "haft manzar" ot qo'yubdur. "Iskandarnoma" muhobalasida "Temurnoma" aytibdur. Bu masnaviylardir "Layli va Majnun" mashg'urroqtur. Agarchi latofati shuhraticha yo'qtur" (243-b.).

Ko'rinadiki, ZahiriddinMuhammad Bobur Xotifiy ijodiyotining etakchi qirralarini hamrab olishga intilgan. Lekin xotimada yana boburona uslub qolib keladi, Xotifiydagi katta ijodiy qobiliytdan ko'z yummagani holda, uning shaxsiyatidagi latofatsizlikni tanqid qiladi. Muhimi, Bobur Mirzo ma'lumotlari Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois"idagi qaydlariga rost keladi. Alisher Navoiy ham Abdullo Xotifiydagi balandparvozona yurishni ma'qul ko'rmaydi. "Agarchi zohir yuzidin, - deb yozadi Alisher Navoiy, - hazrati Madumi Nuranga o'zin harobat tutar, ammo ma'ni yuzidin bag'oyat yiroqdur" (Alisher Navoiy. Asarlar. 12-jild. Toshkent: "Fan", 1966, 76-78-b.). Alisher Navoiy va ZahiriddinMuhammad Bobur ma'lumotlari deyarli bir-biriga monand. Faqat birgina masnaviy nomida tafovut bor. Alisher Navoiy: " "Iskandarnoma" muboqalasida "Zafarnoma" nazmiga mashhul erdi",-deb yozadi. Bobur Mirzo esa uni "temurnoma" tarzida keltiradi. Alisher Navoiy u haqda ma'lumot berganda, Abdullo Xotifiy asarini endi yozishga kirishgan edi. ZahiriddinMuhammad Bobur esa bu shoir masnaviysini nihoyasiga etkazgandan keyinuni ko'rgan bo'lishi mumkin. Muallif esa o'z masnaviysini dastlab "Zafarnoma" deb atagan va ijodiy ish intihosida uning nomini o'zgartirgan bo'lsa, ajab emas. SHunday qilib,

ijodkor shaxsi, uning xatti-harakatiga munosabat masalasida Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur harashlarining bir-biriga hamohangligi Aldullo Xotifiyga berilga ma'lumotnoma misolida yana bir karra yorqin namoyon bo'ladi.

"Boburnoma"da tab'i nazmi bo'lgan bir qator temuriy shoh va shahzodalar, vaziru vuzarolarning nomlari ham zikr etilgan. Yuqorida ko'rganimiz singari bu o'rinda ham Zahiriddin Muhammad Bobur jiddit va imkon qadar odillik bilan mavjud adabiy dalillarni ko'zdan kechiradi, ularga shaxsiy munosabatini bildiradi. Chunonchi, Umarshayx Mirzo, Hasan Yahubbek, Kichik Mirzolar haqida Bobur Mirzo mulohaza yuritir ekan, ularning fe'lu atvoridagi o'ziga xos jihatlarini ko'rsatishga intiladi. Masalan, Hasan Yahubbekning "kichik ko'ngulluk, yaxshi tab'liq, chust va chaspon"ligini e'tirof etar ekan (70-71-b.), Umarshayx Mirzoning "tab'i nazmi bor"ligi, "vale she'rga parvo qilmas"liginiko'rsatadi (64-b.). Bobur Mirzoning shahzodalardan Muhammad Husayn Mirzo va Shoh G'arib Mirzolar haqidagi fikrlari ham alohida e'tiborga molikdir. "Boburnoma" sohibi Muhammad Husaynning tab'i nazmi borligini aytib, undan bir bayt keltirsa (225-b.), Shohharib Mirzo haqida nisbatan kengroq to'xtaladi: "Yana Shoh G'arib Mirzo edi, - deb yozadi Bobur Mirzo o'sha asarida,- bukri edi. Agarchi hay'ati yomon edi, tab'i xo'b edi. Agarchi badani notavon edi, kalomi marg'ub edi. "haribiy" taxallus qilur edi. Devon ham tartib qilib edi. Turkiy va forsiy she'r aytur edi. Bu bayt aningdurkim:

Dar guzar didam pari-ro'e shudam devonaash,
Chist nomi o', kujo boshad nadonam xonaash.

(Mazmuni: Guzarda bir pariyuzni ko'rib, devona bo'ldim. Uning ismi nima, uyi qaerdaligini bilmadim.)

... Otasining zamonida o'q nahl qilidi. Andin o'g'ul, qiz qolmadi" (224-b.). bu parchaning qimmatini shundaki, qayta-qayta ta'kidlanganidek, obur Mirzo uchun na joy, na mavqe, na husnu chiroy, balki shaxsning u yoki bu soha uchun qilgan xizmati, o'ziga xos fazilatu belgilari, ma'lum sohada qo'shgan yangiligi birinchi o'rinda turadi. Muallif ana shu talablar doirasida u yoki bu san'atkor, shoir va tarixiy shaxsga baho beradi. haribiy garchi bukri bo'lsa-da, "kalomi

marg`ub", Bobur Mirzo uchun o`sha fazilat muhim va shuning uchun u haqda samimiyat bilan mulohaza yuritadi.

"Boburnoma"ning qator sahifalarida Sulton Husayn Boyharoga aloqida ixlos va muhabbat bilan muomalaada bo`linadi. Muallif u haqda bilganlarini kitobxon bilan baham ko`radi. Zahiriddin Muhammad Boburning Sulton Husayn Boyharo saltanati, yurishlari, arkoni davlat, nasl-nasabi, shajarasi haqidagi ishonchli ma`lumotlari XV asr tarixini o`rganishda muhim manbadir. "Boburnoma" muallifi Sulton Husayn Boyharoning shoirlik salohiyatini keng sharhlaydi: "... Tab`i nazmi bor edi. Devon ham tartib qilib edi. Turkiy aytur edi. Taxallusi "Husayniy" edi. Ba`zi baytlari yomon emastur. Vale Mirzoning devoni tamom bir vazndadur, bovujudkim, ham yosh, ham saltanat bila ulug` podshoh edi, kichiklardek qo`chqor saxlab, kabutar saxlab, kabutar o`ynar edi, tovuq ham urushg`a solur edi" (222-223-b.). Keltirilgan parchadan ko`rinadiki, "Boburnoma" sohibi Husayn Boyharo faoliyatiga har tomonlama baho berishga erishgan.

X U L O S A

Tahlil jarayoniga tortilgan ihtiboslardan ayonlashadiki, "Boburnoma" o'z muallifi adabiy-tanqidiy harashlarini o'rganishda bebaho dalillar bera oladi. Shuningdek, unda o'nlab fors-tojik, o'zbek tilida hamda har ikki tilda ijod qilib, o'lmas asarlar yaratib qoldirgan shoirlar haqida g'oyat aniq va zarur ma'lumotlarni keltirgan. Masalaning bu jihati "Boburnoma"ning o'zbek va tojik adabiyotshunosligi uchun XV - XVI asr birinchi yarmi adabiyoti tarixini o'rganishda muhim manba sifatidagi qimmatini oshiradi. Ikkinchidan, bir qavm, bir hardosh maqomidagi o'zbek va tojik xalqlari adabiy birodarligi nurli sahifalari sifatida xizmat qiladi.

Ushbu asar ko'plab mashhur tarixiy asarlar bilan bir qatorda tura oladi. Bundan tashqari kitobda juda ko'plab tarixiy shaxslar, adabiyotimizning yirik namayondalari, davlat arboblari, shoh va shoirlarning hayoti, ijodiy faoliyati, turmush tarzi, kelib chiqishi, shajarasi, o'zining ilmiy-ijodiy faoliyati kabi ma'lumotlar aks ettirilgan. Shuning uchun ham Boburning ilmiy-falsafiy asarlarini o'rganinish maqsadga muvofiqdir. O'rganinish va tahlil qilishni zamon talabi deb bildik.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati

Siyosiy adabiyotlar:

1. Каримов И.А. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда.-Тошкент, Ўзбекистон,- 1997, -32 б.

2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.-Тошкент: Ўзбекистон, 1997,-326 б.

3. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир.-Тошкент: Ўзбекистон, 1997,-274 б.

4. Каримов И.А. Улуғлари эъзозланган юрт завола кўрмагай.//Халқ сўзи, 2001, 25 август.

Ilmiy adabiyotlar:

5. Ajdodlar o`giti. Toshkent: "Cho`lpon" nashriyoti, 1991 yil, 240 bet, 71- 80-betlar

6.Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихи. Тошкент: "Фан" , 1974. 150 бет.

7. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. X-XIX асрлар. Тошкент: « Ўзбекистон» , 1993,192 бет.

8.Валихўжаев Б. Мумтоз сиймолар. Тошкент: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002, 260-302-бетлар.

9. Воҳидов Р. Биз билган ва билмаган Бобур. Тошкент: «Маънавият», 1999.

10. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyot tarixi. — Buxoro, 2005, 240 bet ,115- 139 -betlar.

11. Каримов Ғ. Ўзбек адабиёти тарихи.3 китоб. Т.: ” Ўқитувчи”, 1987

12. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи.1 китоб.Т.: ” Ўқитувчи”, 1976

13. Matjon S., Sariyev Sh. O'zbek adabiyoti. Toshkent., 2007.

14. Уильям Эрскин. Бобур Ҳиндистонда. Тошкен: «Чўлпон», 1995.

15. Fitrat. Adabiyot qoidalari. Toshkent.1993.

16.Каримов Ғ.К. Ўзбек адабиёти тарихи. Дарслик: 3-китоб. Тошкент: "Ўқитувчи", 1987, 320 бет.

17. Сафарова Ҳ. “Тарихи Рашидий”да Бобур инсоний фазилатларининг таърифи. Филология масалалар 7. Тошкент: "Фан" нашриёти, 2013, 288 бет, 90- 93- бетлар.

18. Сафарова Ҳ., Сабриева Н. Муҳаммад Ҳайдар Мирзонинг “Тарихи Рашидий” асарида Бобур сиймоси. Филология масалалар 6. Тошкент: "Фан" нашриёти, 2013, 121- 124- бетлар.

19.Чўлпон «Адабиёт надур». Т-: «Чўлпон». 1994. 240 б.

20. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. II том. Тошкент: "Фан" нашриёти, 1978,328 бет.

21. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 3-том. Тошкент: «Фан», 1978, 42-88-бетлар.

22. Ўзбек адабиёти. Тўрт томлик. Биринчи китоб. Тошкент: Ўз Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1960, 464 б.

23. Ҳасанов Ш. Мумтоз асарлар матни устида ишлаш тажрибасидан. "Тил ва адабиёт таълими" журнали, 2008 йил, 5- сон,15-20-бетлар.

Badiiy adabiyotlar:

24. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. –Т.: Юлдузча 1989.-368 бет.

Lug'atlar:

25. Навоий асарлари учун қисқача луғат.Т.: “ Фан”, 1992.